

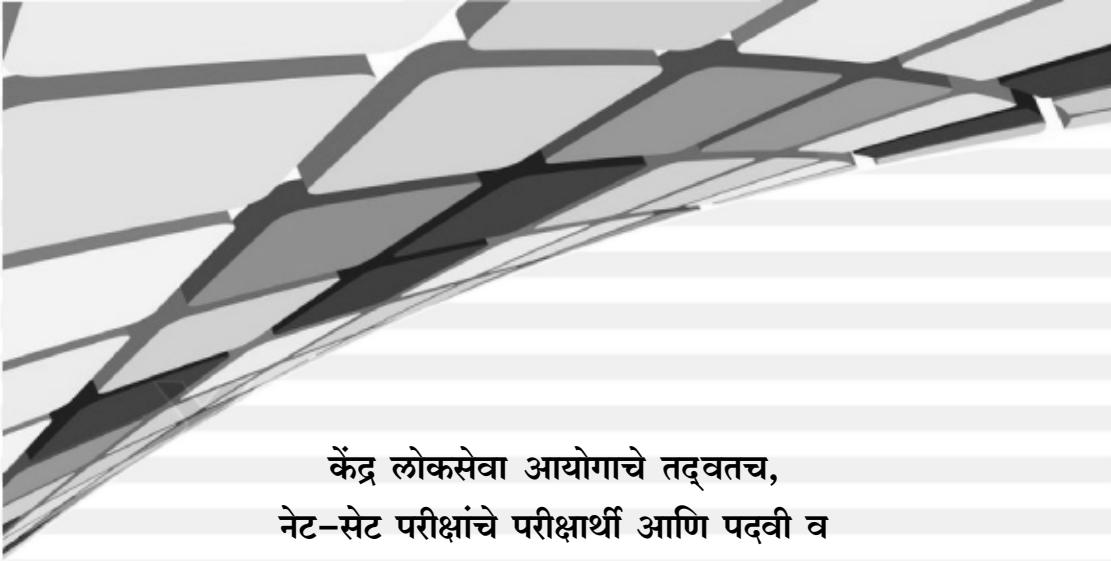
केंद्र लोकसेवा आयोगाचे तद्वतच,
नेट-सेट परीक्षांचे परीक्षार्थी आणि पदवी व
पदव्युत्तर परीक्षांचे विद्यार्थी यांना
अत्यंत उपयुक्त असा सर्वसमावेशक संदर्भ...

समग्र राज्यशास्त्र

के'सागर • व्ही. बी. पाटील

के'सागर पब्लिकेशन्स

केंद्र लोकसेवा आयोगाचे तद्वत्तच,
नेट-सेट परीक्षांचे परीक्षार्थी आणि पदवी व
पदव्युत्तर परीक्षांचे विद्यार्थी यांना
अत्यंत उपयुक्त असा सर्वसमावेशक संदर्भ...

समग्र राज्यरास्त्र

के'सागर ✧ व्ही. बी. पाटील

के'सागर पब्लिकेशन्स

Published By
Sau. Shobhadevi Kshirsagar
K'Sagar Publications

'Suvarna Shilpa', 444/1 Shaniwar Peth,
Adjacent to Rajmachikar Flour Mill,
Near Dakshinabhimbukhi Maruti Temple,
Pune - 411 030

Phone : 24450125, 24455435 Fax : 91-020-24453065

Email : customer@ksagar.com
sales@ksagar.com
[website : www.ksagar.com](http://www.ksagar.com)

© K'Sagar Publications, Pune : 2006
Copy-rights reserved & registered as per the Act.

Thoroughly Revised Fourth Edition : 2017

ISBN 978-93-84730-86-4

*The name K'Sagar is registered
under the trade marks Act, 1999*

Printed at
Shiva-samartha Printers
Dhayari, Pune

Typesetting
K'Sagar Publications, Pune

Cover Design
K'Sagar Publications, Pune

Price : ₹ 425/-

K'Sagar's House of Books,
'Durga Chambers' 39/1, Budhwar Peth,
Jogeshwari Temple Marg, Appa
Balwant Chowk, Pune - 411 002
Phone : (020) 24483166
Mob : 9923906500, 8087722277
Email : hob@ksagar.com

O
u
r
F
i
r
m

K'Sagar Book Centre,
'Nutan Classic', 639, Narayan Peth,
Opp. N.M.V. Primary School, Appa
Balwant Chowk, Pune - 411 030.
Phone : (020) 24453065
Mob : 9823121395, 9545567862/63
Email : kbc@ksagar.com

Due care has been taken to ensure that the information provided in this book is correct.
However, the authors and the publishers bear no responsibility for any damage resulting from
any inadvertent omission or inaccuracy in the book.

सागरीय

एक. केंद्र लोकसेवा आयोगाच्या मुख्य परीक्षेच्या वैकल्पिक विषयांवर अभ्यासक्रमानुसार रचना केलेली मराठी माध्यमातील पुस्तके काल-परवापर्यंत उपलब्ध नव्हती. अशा पुस्तकांच्या अभावी या विषयांचा अभ्यास करताना विद्यार्थिमित्रांना कोणकोणत्या अडचणींचा सामना करावा लागतो, याचा अनुभव मी स्वतः अनेक वर्षे घेतलेला आहे. महाविद्यालयीन स्तरावरील तथाकथित 'टेक्स्ट' म्हणून संबोधिली जाणारी पुस्तके केंद्र लोकसेवा आयोगाची परीक्षा देणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्यादृष्टीने अतिशय तोकडी पडतात. अनेकदा संबंधित पुस्तकाच्या लेखकांचे ज्ञानही पदवी वा पदव्युत्तर परीक्षा देताना त्यांनी जो काही अभ्यास केलेला असतो तितकेच मर्यादित राहते आणि तेथेच थांबलेले असते; त्यामुळे केंद्र लोकसेवा आयोगाची परीक्षा देणाऱ्या विद्यार्थ्यांची गरज पुरी करण्यास आणि त्यांची ज्ञानक्षुधा भागविण्यास ती अपुरी पडतात.

दोन. केंद्र लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षांचा अभ्यासक्रम विचारात घेऊनच महाविद्यालयीन परीक्षांचा अभ्यासक्रम आखला जावा, असा एक विचार अलीकडील काळात पुढे आला आहे. तथापि, वास्तवात त्यादृष्टीने फारसे काही केले गेल्याचे दिसून येत नाही; कदाचित, त्यादृष्टीने काही सकारात्मक प्रयत्न केले गेले असतील तर ते निश्चितच जाणवण्याइतपत नाहीत.

तीन. भावी प्राध्यापकांसाठी होणाऱ्या सेट-नेट परीक्षांसाठी पूर्णर्थने आणि संपूर्णतया उपयुक्त ठरतील, अशी पुस्तकेही दुर्देवाने आज उपलब्ध नाहीत.

तात्पर्य. या सर्व पार्श्वभूमीवर, पदवी वा पदव्युत्तर परीक्षांचा अभ्यास करीत असतानाच केंद्र लोकसेवा आयोगाच्या मुख्य परीक्षांतील वैकल्पिक विषयांची परिपूर्ण तयारी व्हावी आणि ही शिदोरी बरोबर घेऊनच विद्यार्थिमित्रांना केंद्र लोकसेवा आयोगाच्या मुख्य परीक्षेतील वैकल्पिक विषयांची अधिक परिपूर्ण तयारी करता यावी; तद्वत्तच संबंधित विषयांचे प्राध्यापक होऊ इच्छिणाऱ्यांना सेट-नेट परीक्षांची तयारी करण्यास उपयुक्त ठरावे, अशा समन्वयित दृष्टिकोनातून सर्वसमावेशक व व्यापक संदर्भ ग्रंथांची एक मालिका साकारण्याचा सर्वथैव शैक्षणिक प्रकल्प प्रकाशनाने हाती घेतला आहे. प्रस्तुतचा 'समग्र राज्यशास्त्र' हा ग्रंथ हे या ग्रंथमालेतील एक पुष्प होय.

प्रा. व्ही. बी. पाटील यांच्यासारख्या या विषयातील गाढ्या व्यासंगी व अभ्यासू सुहंदाच्या सहयोगातून प्रस्तुतचा संदर्भ ग्रंथ साकारला आहे. या ग्रंथाच्या यशाचे श्रेय निर्विवादपणे त्यांचेच राहील.

आपलाच,
व्ही. एस. क्षीरसागर
(K'Sagar)

अ नु क्र म णि का

विभाग पहिला पांचात्य गाजकीय विचार

१. प्लेटो

१७

- ❖ परिचय व महत्त्व ❖ प्लेटोचा न्यायसिद्धान्त
- ❖ न्यायाविषयीचे प्लेटोचे विचार
- ❖ प्लेटोच्या न्यायसिद्धान्ताचे परीक्षण ❖ प्लेटोचा साम्यवाद
- ❖ प्लेटोच्या साम्यवादाचे दोन प्रकार
- ❖ प्लेटोच्या साम्यवादावरील टीका ❖ प्लेटोची शिक्षणव्यवस्था
- ❖ प्लेटोची शिक्षणविषयक योजना
- ❖ प्लेटोची आदर्श राज्याची संकल्पना

२. ऑरिस्टॉटल

३५

- ❖ परिचय व महत्त्व ❖ ऑरिस्टॉटलचे राज्यासंबंधीचे विचार
- ❖ ऑरिस्टॉटलचे राज्यांचे वर्गीकरण ❖ ऑरिस्टॉटलचे क्रांतीसंबंधीचे विचार
- ❖ ऑरिस्टॉटलचे कुटुंबसंस्थेविषयीचे विचार ❖ ऑरिस्टॉटलचे संपत्तीसंबंधीचे विचार
- ❖ ऑरिस्टॉटलचे गुलामगिरीविषयक विचार ❖ नागरिकत्वासंबंधीचे विचार

३. मॅकिव्हली

५०

- ❖ परिचय व महत्त्व ❖ मनुष्यस्वभावाविषयीचे विचार
- ❖ धर्म व नैतिकता यांचे राजकारणातील स्थान
- ❖ धर्म आणि राजकारण यांतील संबंध
- ❖ नैतिकता व राजकारण यांतील संबंध
- ❖ मॅकिव्हलीचा राजाला उपदेश
- ❖ राजकीय विचारांच्या क्षेत्रातील मॅकिव्हलीचे योगदान

४. थॉमस हॉब्झ

६२

- ❖ परिचय व महत्त्व ❖ सामाजिक करार सिद्धान्त
- ❖ हॉब्झचा सामाजिक करार सिद्धान्त

<ul style="list-style-type: none"> ❖ सामाजिक कराराची ठळक वैशिष्ट्ये ❖ सार्वभौमत्वासंबंधीचे विचार ❖ थॉमस हॉब्जच्या सिद्धान्ताचे परीक्षण 	६९
<p>५. जॉन लॉक</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ परिचय व महत्त्व ❖ लॉकचा सामाजिक करार सिद्धान्त ❖ सामाजिक कराराचे स्वरूप ❖ लॉकच्या सिद्धान्ताची वैशिष्ट्ये ❖ लॉकच्या सिद्धान्ताचे परीक्षण ❖ हॉब्ज व लॉक यांच्या सिद्धान्तांची तुलना 	७८
<p>६. रूसो</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ परिचय व महत्त्व ❖ रूसोचा सामाजिक करार सिद्धान्त ❖ सामाजिक कराराचे स्वरूप ❖ सामूहिक इहा ❖ रूसोच्या सामाजिक करार सिद्धान्ताची वैशिष्ट्ये ❖ रूसोच्या सामाजिक कराराचे परीक्षण 	८५
<p>७. हेगेल</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ परिचय व महत्त्व ❖ हेगेलचे राज्यविषयक विचार ❖ राज्यविषयक विचारांचे परीक्षण ❖ हेगेलची द्वंद्वात्मक पद्धती ❖ हेगेलच्या द्वंद्वात्मक पद्धतीचे परीक्षण ❖ स्वातंत्र्यविषयक विचार ❖ हेगेलच्या स्वातंत्र्यविषयक विचारांचे परीक्षण ❖ युद्ध व आंतरराष्ट्रीयत्व यासंबंधीचे विचार 	८५
<p>८. जेरेमी बैंथम</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ परिचय व महत्त्व ❖ बैंथमचा उपयुक्ततावाद ❖ उपयुक्ततावादाचे परीक्षण ❖ बैंथमचे राज्यविषयक विचार 	९३
<p>९. जॉन स्ट्रुअर्ट मिल</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ परिचय व महत्त्व ❖ मिलचे स्वातंत्र्यासंबंधीचे विचार ❖ विचारस्वातंत्र्यासंबंधीचे विचार ❖ आचारस्वातंत्र्यासंबंधीचे विचार ❖ मिलच्या स्वातंत्र्यविषयक विचारांचे परीक्षण ❖ मिलचे उपयुक्ततावादावरील विचार ❖ मिलचे प्रातिनिधिक शासनसंस्थेसंबंधीचे विचार ❖ प्रातिनिधिक शासनसंस्थेविषयक विचारांचे परीक्षण 	९८

१०.	थॉमस हिल ग्रीन	९०७
	❖ परिचय व महत्त्व ❖ ग्रीनचे राज्यासंबंधीचे विचार ❖ ग्रीनच्या राज्यविषयक विचारांचे परीक्षण ❖ स्वातंत्र्य व हक्क यांसंबंधीचे विचार	
११.	कार्ल मार्क्स	९१२
	❖ परिचय व महत्त्व ❖ मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवाद ❖ मानवी इतिहासाच्या प्रमुख अवस्था ❖ मार्क्सचा वर्गसंघर्षाचा सिद्धान्त ❖ कामगार क्रांती, कामगारवर्गाची हुक्मशाही आणि वर्गविहीन समाज यांसंबंधीचे मार्क्सचे विचार ❖ मार्क्सचा राज्यविषयक दृष्टिकोन ❖ मार्क्सचा अतिरिक्त मूल्य सिद्धान्त ❖ मार्क्सच्या विचारांचे परीक्षण ❖ कार्ल मार्क्सचे योगदान	
१२.	लेनिन	९२८
	❖ परिचय व महत्त्व ❖ लेनिनचे क्रांतीसंबंधीचे विचार ❖ साम्राज्यशाहीविषयीची मते ❖ कामगारवर्गाची हुक्मशाही आणि पक्ष यांसंबंधीचे विचार	
	विभाग दुसऱ्या	
	भारतीय राजकीय विचारवंत	
१.	गोपाळ कृष्ण गोखले	९३७
	❖ व्यक्ती व कार्य-परिचय ❖ गोखले यांचे राजकीय विचार ❖ विकेंट्रीकरण व स्वयंशासन यांसंबंधीचे विचार ❖ राजकारणाचे आध्यात्मिकीकरण ❖ गोखले यांचे आर्थिक विचार ❖ गोखले यांच्या कार्याचे मूल्यमापन	
२.	लोकमान्य टिळक	९४५
	❖ व्यक्ती व कार्य-परिचय ❖ टिळकांचे राष्ट्रवादासंबंधीचे विचार ❖ इंग्रजी सत्तेविषयीचा दृष्टिकोन ❖ टिळकांचा चतुःसूत्री कार्यक्रम ❖ प्रतियोगी सहकारिता ❖ सामाजिक सुधारणांसंबंधीचे विचार	
३.	महात्मा गांधी	९५३
	❖ व्यक्ती व कार्य-परिचय ❖ सत्य व अहिंसा यांसंबंधीचे विचार ❖ सत्य म्हणजे काय? ❖ अहिंसा म्हणजे काय? ❖ सत्याग्रह	

- ❖ सत्याग्रहाची साधने ❖ राज्यविषयक दृष्टिकोन
- ❖ रामराज्याची कल्पना ❖ धर्म व नैतिकता यांसंबंधीचे विचार
- ❖ गांधीजींचे सर्वोदयाचे तत्त्वज्ञान
- ❖ गांधीजींच्या विचारांचे मूल्यमापन

४. पंडित जवाहरलाल नेहरू

१६९

- ❖ व्यक्ती व कार्य-परिचय ❖ नेहरूंचे राष्ट्रवादासंबंधीचे विचार
- ❖ नेहरूंचा आंतरराष्ट्रवाद ❖ लोकशाहीसंबंधीचे विचार
- ❖ समाजवादासंबंधीचे विचार ❖ लोकशाही समाजवाद
- ❖ नेहरूंच्या परराष्ट्रधोरणाची वैशिष्ट्ये
- ❖ नेहरूंच्या विचारांचे मूल्यमापन

विभाग तिसऱा

राज्यशास्त्रातील काही मूलभूत संकल्पना

१. राज्य

१८५

- ❖ राज्य— एक संकल्पना ❖ राज्य म्हणजे काय?
- ❖ राज्याचे आवश्यक घटक ❖ राज्याचा उदय व विकास
- ❖ राज्याच्या उदयास कारणीभूत घटक
- ❖ राज्याच्या विकासातील प्रमुख टप्पे

२. सार्वभौमत्व

१९७

- ❖ सार्वभौमत्व संकल्पनेचे स्पष्टीकरण
- ❖ सार्वभौमत्वाची लक्षणे किंवा वैशिष्ट्ये
- ❖ सार्वभौमत्वाचे प्रकार ❖ ऑस्टिनचा सार्वभौमत्वाचा सिद्धान्त
- ❖ ऑस्टिनच्या सिद्धान्ताचे परीक्षण
- ❖ सार्वभौमत्वाचा अनेकसत्तावादी सिद्धान्त
- ❖ अनेकसत्तावादी सिद्धान्ताचे परीक्षण

३. कायदा

२०६

- ❖ कायदा— संकल्पना व स्वरूप ❖ कायद्याची उगमस्थाने
- ❖ कायद्यांचे वर्गीकरण ❖ राष्ट्रीय कायदा ❖ आंतरराष्ट्रीय कायदा

४. राजकीय बंधन

२१२

- ❖ राजकीय बंधन म्हणजे काय? ❖ राजकीय बंधनाचे सिद्धान्त
- ❖ राजकीय प्रतिकाराचा हक्क

५.	मालमत्तेचा हक्क	२१९
	❖ मालमत्ता— संकल्पना व स्वरूप ❖ मालमत्तेचा हक्क	
६.	स्वातंत्र्य	२२७
	❖ स्वातंत्र्य— संकल्पना व स्वरूप ❖ स्वातंत्र्याचे प्रकार	
	❖ स्वातंत्र्याच्या आवश्यक अटी	
७.	समता	२३१
	❖ समता— अर्थ व स्वरूप ❖ स्वातंत्र्य व समता यांच्यातील संबंध	
	❖ समतेचे प्रकार	
८.	न्याय	२३६
	❖ न्याय म्हणजे काय? ❖ न्यायासंबंधीचे सिद्धान्त	
	❖ न्याय संकल्पनेचे महत्त्व	
९.	लोकशाही सिद्धान्त	२३९
	❖ लोकशाही— अर्थ व स्वरूप ❖ लोकशाहीची आधारभूत तत्त्वे	
	❖ लोकशाहीच्या मार्गातील अडथळे ❖ लोकशाहीचे गुण-दोष	
	❖ लोकशाही व्यवस्थेचे मूल्यमापन	
१०.	उदारमतवादी सिद्धान्त	२४३
	❖ प्रास्ताविक माहिती ❖ उदारमतवादाचा अर्थ व स्वरूप	
	❖ उदारमतवादाची प्रमुख तत्त्वे	
	❖ उदारमतवादी सिद्धान्ताचे बदलते स्वरूप	
	❖ उदारमतवादी सिद्धान्ताचे मूल्यमापन	
११.	समाजवादी सिद्धान्त	२६१
	❖ समाजवाद— अर्थ व स्वरूप ❖ उत्क्रांतिवादी समाजवाद	
	❖ उत्क्रांतिवादी समाजवादाची वैशिष्ट्ये ❖ साम्यवाद	
	❖ उत्क्रांतिवादी समाजवाद व साम्यवाद यांतील भेद	
	विभाग चौथा	
	तुलनात्मक राज्यशास्त्राचा सिद्धान्त	
१.	पारंपरिक व आधुनिक राज्यशास्त्र	२७५
	❖ राज्यशास्त्राचे स्वरूप व व्याप्ती ❖ पारंपरिक राज्यशास्त्र	
	❖ पारंपरिक राज्यशास्त्राची व्याप्ती व वैशिष्ट्ये	
	❖ पारंपरिक राज्यशास्त्रातील उणिवा ❖ आधुनिक राज्यशास्त्र	
	❖ आधुनिक राज्यशास्त्रातील विचारप्रवाह	

	❖ आधुनिक राज्यशास्त्राची वैशिष्ट्ये	
	❖ पारंपरिक राज्यशास्त्र व आधुनिक राज्यशास्त्र	
2. तुलनात्मक राज्यशास्त्र		२९१
	❖ तुलनात्मक राज्यशास्त्र म्हणजे काय?	
	❖ तुलनात्मक राज्यशास्त्राची वैशिष्ट्ये ❖ राजकीय व्यवस्था	
	❖ राजकीय व्यवस्थेचे कार्य ❖ रचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोन	
	❖ राजकीय व्यवस्थेच्या कार्याचे वर्गीकरण	
	❖ रचनात्मक कार्यवादी दृष्टिकोनाचे परीक्षण	
	❖ वर्तनवादी दृष्टिकोन ❖ वर्तनवादी दृष्टिकोनाचे परीक्षण	
	❖ उत्तरवर्तनवादी दृष्टिकोन	
	विभाग पाचवा	
	राजकीय संस्था	
1. शासनसंस्था		३१३
	❖ शासनसंस्था ❖ मॉटेस्क्यूचा सत्ताविभाजनाचा सिद्धान्त	
	❖ कायदेमंडळ ❖ कायदेमंडळाची कार्ये	
	❖ एकूणी व द्विगूणी कायदेमंडळ	
	❖ कायदेमंडळाच्या सततेचा न्हास ❖ कार्यकारी मंडळ	
	❖ कार्यकारी मंडळाचे प्रकार	
	❖ कार्यकारी प्रमुखाच्या निवडीच्या पद्धती	
	❖ कार्यकारी मंडळाची कार्ये	
2. न्यायमंडळ		३३२
	❖ न्यायमंडळाची कार्ये ❖ न्यायमंडळाचे स्वातंत्र्य	
	❖ न्यायालयीन पुनर्विलोकन	
	❖ न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या अधिकाराचे परीक्षण	
3. राजकीय पक्ष		३४४
	❖ संकल्पना, अर्थ व वैशिष्ट्ये ❖ राजकीय पक्षांची कार्ये	
	❖ राजकीय पक्षपद्धती ❖ एकपक्षपद्धती ❖ द्विपक्षपद्धती	
	❖ बहुपक्षपद्धती	
4. दबावगट		३५९
	❖ दबावगट— अर्थ व स्वरूप ❖ दबावगटांची कार्ये	
	❖ पक्ष व दबावगट यांमधील फरक	

५. निर्वाचन पद्धती ३६५

- ❖ निर्वाचन पद्धती— अर्थ व स्वरूप
- ❖ प्रादेशिक प्रतिनिधित्व पद्धती
- ❖ प्रादेशिक प्रतिनिधित्व पद्धतीचे गुण-दोष
- ❖ प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धती ❖ क्रमदेय एकमत पद्धती
- ❖ यादी पद्धती ❖ प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धतीचे गुण-दोष
- ❖ व्यावसायिक प्रतिनिधित्व
- ❖ व्यावसायिक प्रतिनिधित्व— मूल्यमापन

६. नोकरशाही ३७५

- ❖ नोकरशाही— अर्थ व स्वरूप ❖ नोकरशाहीची वैशिष्ट्ये
- ❖ नोकरशाहीची कार्ये ❖ सनदी नोकरवर्गाची राजकीय तटस्थता

विभाग खात्या

गाजकीय प्रक्रिया

१. राजकीय सामाजीकरण ३८५

- ❖ राजकीय सामाजीकरण— अर्थ व स्वरूप
- ❖ राजकीय सामाजीकरणाची वैशिष्ट्ये
- ❖ राजकीय सामाजीकरणाचे महत्व
- ❖ राजकीय सामाजीकरणाची साधने

२. राजकीय संसूचन ३९७

- ❖ राजकीय संसूचन— संकल्पना व महत्व
- ❖ कार्ल ड्वार्डेश यांचा राजकीय संसूचन सिद्धान्त
- ❖ राजकीय संसूचनाचे मार्ग

३. राजकीय परिवर्तन ४०४

- ❖ राजकीय परिवर्तन— संकल्पना व स्वरूप
- ❖ राजकीय परिवर्तनाची वैशिष्ट्ये
- ❖ राजकीय परिवर्तनाची कारणे

विभाग खात्या

भारतीय गाजकीय व्यवस्था

१. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास ४१३

- ❖ भारतीय राजकीय व्यवस्थेची पाश्वर्भूमी
- ❖ इंग्रजी सत्तेची स्थापना व विस्तार

- ❖ ब्रिटिश वासाहतिक शासनाचे स्वरूप
- ❖ भारतील वसाहतवादाच्या विविध अवस्था
- ❖ ब्रिटिश वासाहतिक शासनाचा वारसा
- ❖ भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय
- ❖ राष्ट्रवादाच्या उदयास प्रेरक घटक ❖ राष्ट्रीय सभेची स्थापना
- ❖ राष्ट्रीय सभेची वाटचाल ❖ मवाळमतवादी कालखंड
- ❖ जहालमतवादी कालखंड ❖ जहाल गटाची राजकीय विचारधारा
- ❖ मवाळ व जहाल यांच्यातील तुलना ❖ गांधीवादी कालखंड
- ❖ असहकाराची चळवळ ❖ सविनय कायदेभंगाची चळवळ
- ❖ ‘चले जाव’ चळवळ

2. भारतीय राज्यघटना

444

- ❖ पार्श्वभूमी ❖ भारतीय राज्यघटनेचा सरनामा
- ❖ भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान ❖ भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये
- ❖ भारतीय घटनेतील मूलभूत हक्क ❖ मूलभूत कर्तव्ये
- ❖ राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे
- ❖ मार्गदर्शक तत्त्वांचे वर्गीकरण ❖ मार्गदर्शक तत्त्वांवरील टीका
- ❖ मार्गदर्शक तत्त्वांचे महत्त्व
- ❖ मूलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्त्वे यांतील फरक
- ❖ भारताचे केंद्रीय कार्यकारी मंडळ ❖ राष्ट्रपती
- ❖ राष्ट्रपतीचे अधिकार व कामे
- ❖ आणीबाणीविषयक अधिकारांचे परीक्षण
- ❖ राष्ट्रपतीची वास्तविक स्थिती ❖ पंतप्रधान
- ❖ पंतप्रधानाचे स्थान ❖ केंद्रीय मंत्रिमंडळ
- ❖ मंत्रिमंडळाची कार्ये ❖ केंद्रीय कायदेमंडळ ❖ लोकसभा
- ❖ राज्यसभा ❖ संसदेचे अधिकार व कामे
- ❖ अर्थविषयक विधेयक ❖ सर्वोच्च न्यायालय
- ❖ सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र
- ❖ भारतीय संघराज्याचे स्वरूप ❖ घटकराज्यांची शासनव्यवस्था
- ❖ राज्यपाल ❖ राज्यपालाचे अधिकार व कामे
- ❖ राज्यपालाचे स्थान ❖ मुख्यमंत्री ❖ मुख्यमंत्र्याचे स्थान
- ❖ घटकराज्याचे कायदेमंडळ ❖ विधानसभा ❖ विधानपरिषद
- ❖ राज्य कायदेमंडळाचे अधिकार व कामे
- ❖ विधानसभा व विधानपरिषद यांच्यातील संबंध

३. स्थानिक स्वराज्य संस्था	४९०
❖ स्थानिक स्वराज्य संस्था ❖ पंचायत राज्य	
❖ महाराष्ट्रातील पंचायत राज्य ❖ जिल्हा परिषद	
❖ पंचायत समिती ❖ ग्रामपंचायत ❖ पंचायत राज्याचे महत्त्व	
❖ पंचायत राज्याचे सबलीकरण	
४. नोकरशाही	४९९
❖ नोकरशाही ❖ प्रशासकीय सेवा— राज्यघटनेतील तरतुदी	
❖ भारतीय नोकरशाहीची भूमिका	
५. राजकीय पक्ष	५०३
❖ राजकीय पक्षांचा संक्षिप्त इतिहास	
❖ भारतातील पक्षपद्धतीची वैशिष्ट्ये	
❖ प्रादेशिक पक्षांच्या उदयाची कारणे	
❖ प्रादेशिक पक्षांच्या वाढत्या प्रभावाचे परिणाम	
६. दबावगट	५१०
❖ दबावगट ❖ भारतातील दबावगटांचे वर्गीकरण	
७. जात व धर्म यांचे राजकारण	५१४
❖ जात व धर्म यांचा राजकारणाशी संबंध	
❖ जातीय राजकारण	
८. भाषेचे राजकारण	५२०
❖ भारतीय राजकारणातील एक वादविषय	
❖ भाषावार प्रांतरचना ❖ राष्ट्रभाषेचा वाद	
९. प्रदेशवाद	५२४
१०. राष्ट्रीय एकात्मता	५२७
११. नियोजन	५२९
❖ नियोजन ❖ नीती आयोगाने घेतली नियोजन आयोगाची जागा	
१२. भारतीय लोकशाही	५३३
❖ लोकशाही आणि भारत ❖ लोकशाहीची यशस्वी वाटचाल	
❖ लोकशाहीपुढील काही आव्हाने	
❖ लोकशाही व सामाजिक परिवर्तन	
❖ लोकशाही व आर्थिक परिवर्तन	